

सामाजिक-आर्थिक विकासमा महिलाको भूमिका

शारदासिंह*

सारांश

नेपालको कुल जनसङ्ख्याको आधा भाग ओगटेका महिलाहरू सामाजिक, आर्थिक विकासको महत्त्वपूर्ण सूचकका रूपमा रहेका छन्। त्यसैले नेपाली महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक स्तर उठाउने विशेष प्रयास गर्नु आवश्यक छ। त्यही कुरालाई मनन गरी यस लेखमा महिलाहरूको आर्थिक, शैक्षिक, स्वास्थ्य तथा राजनीतिक स्थितिको विश्लेषण गरिएको छ।

महिलावर्गको पूर्ण सहभागिताविना जुनसुकै देशको आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक एवं वातावरणीय विकास सम्भव देखिँदैन। मानव जीवन रथका दुई पाङ्गामध्ये एक त महिलाहरू नै हुन्। महिलाको अभावमा सृष्टिको नियम सुचारु हुन सक्दैन। समाजमा पुरुषको दायित्व जति हुन्छ त्यत्तिकै दायित्व महिलाको पनि हुन्छ। तर पनि अधिकांश विकासशील देशहरूमा महिलाको भूमिकालाई कमजोर बनाइएको छ। महिलाको प्रत्यक्ष वा परोक्ष सहयोगको अभावमा पुरुष अगाडि बढ्न सक्दैन भने महिलाको अनुपस्थितिमा सामाजिक जीवन चक्र पनि अधि बढ्न सक्दैन। त्यसैले गर्दा समाजमा लैङ्गिक विभेद देखिनु अनुपयुक्त हो। महिलाहरू परिवारको मात्र नभई समाज र राष्ट्र विकासको समेत एक महत्त्वपूर्ण अङ्ग हुन् त्यसैले विकासमा महिलाको भूमिका सहर्ष स्वीकार गरिनु पर्दछ।

जुन देशमा पुरुष सरह महिलालाई पनि स्थान दिइएको हुन्छ, निश्चित रूपमै त्यस देशको आर्थिक तथा सामाजिक विकास राम्रो हुन्छ। विश्वका विकसित मुलुकहरू जहाँ शिक्षा एवम् चेतनाको विकास राम्रोसँग भएको छ, त्यहाँ महिलाहरूको भूमिका पुरुषहरूको सरह स्वीकार गरेको पाइन्छ। अथवा महिला पुरुष समान गतिमा अगाडि बढिरहेका हुन्छन्। नेपाललगायत विश्वका धेरैजसो विकासशील देशहरूमा महिलाहरूको अवस्था कमजोर मानिएको छ। विश्वका विकसित देशहरू, जस्तै- जापान, अमेरिका, बेलायत, फ्रान्स, जर्मनी, अस्ट्रेलिया आदि देशमा महिलाहरूप्रति पुरुष सरह नै व्यवहार गरिएको छ। अथवा महिला पुरुष समान हुन् भन्ने मान्यतालाई सहर्ष स्वीकार गरिएको छ।

परिचय

जैविक दृष्टिकोणले महिला र पुरुषमा जे-जस्तो भिन्नता छ, त्योभन्दा व्यापक भिन्नता समाजमा गहिरो रूपमा जरा गाडेको गलत संस्कार, परम्परा, मूल्य र मान्यताले स्थापित गरेको देखिन्छ। शिक्षा र स्वास्थ्यमा पहुँचको कमी, घर-व्यवहार धान्नको लागि गर्नुपर्ने कठोर परिश्रम र आर्थिक कठिनाइ, फोहर जोखिमयुक्त प्रतिकूल कार्य, अनिश्चित वातावरण र पटक-पटकको गर्भधारण, सामाजिक अन्याय, रूढिवादी विश्वास र घरेलु हिंसा महिलाको स्थितिलाई दयनीय बनाउने प्रमुख कारणहरू हुन्।

नेपालको कुल जनसंख्याको आधा भाग ओगटेका महिलाहरूको सक्रिय सहभागिता तथा उत्पादकत्वमा नै देशको सामाजिक तथा आर्थिक विकासको गति निर्भर रहने कुरा

* सह-प्राध्यापक, अनुसन्धान महाशाखा, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, कीर्तिपुर, नेपाल

निर्विवाद छ । यस परिप्रेक्ष्यमा महिलाहरूको सामाजिक, आर्थिक तथा राजनैतिक स्तरलाई देशविकासको महत्त्वपूर्ण सूचकका रूपमा मान्नु अत्युक्ति नहोला । २०५८ सलको जनगणनाअनुसार नेपालको कुल जनसंख्यामध्ये महिलाहरूको प्रतिशत ५०.०४ र पुरुषहरूको प्रतिशत ४९.९६ रहेको देखिन्छ । अतः विकास अभियानलाई तीव्र गतिमा सञ्चालन गर्न नेपाली महिलाहरूको जनशक्तिलाई विकासको प्रत्येक क्षेत्रमा प्रभावकारी रूपमा संलग्न गराउनु नितान्त आवश्यक देखिन्छ । त्यसका लागि महिलावर्गको प्रतिभा र दक्षतामा बृद्धि गरी उनीहरूको सामाजिक तथा आर्थिक स्तर माथि उठाउनु अति आवश्यक छ ।

महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक स्तर

महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक स्तर निर्धारण गर्दा केही प्रमुख सूचकहरूलाई आधार मान्न सकिन्छ, यी हुन्- महिलाहरूको शैक्षिक स्तर, स्वास्थ्य तथा पोषण स्थिति, उनीहरूको श्रमशक्तिमा संलग्न कानुनी समानता एवं सामाजिक मान्यता आदि । देशको सर्वाङ्गीण विकासका लागि महिला जनशक्तिलाई शिक्षित तथा दक्ष तुल्याउन आवश्यक छ । शिक्षाविना आधुनिक समाजको परिकल्पना समेत गर्न सकिदैन । सामान्यतया शैक्षिक स्तरअनुसार जनसंख्याको बोनोटको अध्ययन गर्दा साक्षरता स्तर (Literacy Level) को अध्ययन गरिन्छ । नेपालमा विगत दुई दशकदेखि शिक्षा विकासमा उल्लेखनीय प्रगति भएको छ । नेपालमा साक्षरतासम्बन्धी तथ्याङ्कको मुख्य स्रोत जनगणना हो । नेपालमा सन् १९७१ देखि २००१ सम्मको नेपालको साक्षरता प्रतिशतलाई तलको तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका १ . नेपालमा ६ वर्ष वा सोभन्दा माथिको जनसंख्या प्रतिशत (सन् १९७१-२००१) साक्षरता प्रतिशत

क्र.सं.	लिङ्ग	वर्ष			
		१९७१	१९८१	१९९१	२००१
१.	पुरुष	२३.६	३४.०	५४.५	६५.५
२.	महिला	३.१	१२.०	२५.०	४२.८
	कुल :	१३.९	२३.३	३९.६	५४.१

स्रोत : केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, १९९५, २००३ ।

उपर्युक्त तालिकाअनुसार सन् १९७१ देखि सन् २००१ को जनगणना अवधिमा नेपाली महिला साक्षरता दर ३.९ प्रतिशत रहेकोमा सो बढ्न गई सन् २००१ मा ४२.८ प्रतिशत पुगेको छ । माथिको तालिकाअनुसार सन् १९७१-२००१ को अवधिमा पुरुष साक्षरता दर ३ गुणा र महिला साक्षरता दर झण्डै ११ गुणाले बृद्धि भएको पाइन्छ । यसरी महिला साक्षरता प्रतिशत उल्लेखनीय रूपमा बृद्धि हुनु सकारात्मक मान्न सकिन्छ ।

वास्तवमा अन्य एसियाली देशहरूको दाँजोमा नेपाली महिलाहरूको साक्षरता प्रतिशत निकै कम छ । किनभने अधिकांश ग्रामीण महिलाहरू अशिक्षित वा शिक्षाको अवरबाट वञ्चित भएको स्पष्ट हुन्छ । नेपाली महिलाहरू आर्थिक कमजोरी, परम्परागत विचारधारा र सामाजिक मान्यताको कारण छोराको दाँजोमा छोरीलाई पढाउनेतर्फ आमा-बाबुको अभिरुचि कम हुनु अथवा अभिरुचि हुँदाहुँदै पनि भाइबहिनी हेर्ने र अन्य काममा सघाउनु पर्ने हुँदा घरघन्दाबाट फुर्सत नपाउनु, सानै उमेरमा विवाह हुनु, लगातार बढी

संख्यामा बच्चा जन्माउनु तथा विभिन्न सामाजिक एवं भौगोलिक कठिनाइ आदि सन्दर्भमा गर्दा महिलाको शिक्षा विकासका प्रमुख अवरोधका रूपमा खडा भएको पाइन्छ।

वास्तवमा भन्ने हो भने महिलाको स्वास्थ्यय तथा पोषणयुक्त खानाले पनि देशको सामाजिक तथा आर्थिक अवस्थाको चित्रण गर्दछ। जनताको स्वास्थ्ययको मापदण्डका रूपमा रहेको औसत आयु, पोषण स्थिति, जन्म तथा मृत्यु दर, प्रजनन दर आदिको आधारमा हेर्ने हो भने नेपाली जनसाधारणको स्वास्थ्यय स्थिति ज्यादै निम्नस्तरको रहेको पाइन्छ। त्यसमा पनि विभिन्न सामाजिक तथा आर्थिक कारणहरूले गर्दा महिलाहरूको स्थिति भन्नु दयनीय बन्न पुगेको छ।

नेपाली महिलाहरूको औसत आयु १९८६ मा ५० वर्ष थियो, तर स्वास्थ्यय सेवा तथा सुविधाको उपलब्धताले गर्दा मृत्युदरलाई प्रभाव पारेको छ। जहाँ उपचार प्रविधि पर्याप्त हुन्छ, त्यहाँ मानिसहरूले प्रतिकारात्मक र उपचारात्मक सेवा प्राप्त गरी रोगको निवारण गर्न पाउँदछन्। फलस्वरूप मृत्युदरमा कमी आउँछ। यसको विपरीत ग्रामीण क्षेत्रमा स्वास्थ्यय सेवा तथा सुविधाहरूको अभावले गर्दा मानिसहरू परम्परागत तरिकाले भारफूक, धामीभाँकी, देवीदेवताको भाकलमा आश्रित हुन पुग्दछन् र त्यस ठाउँमा मृत्युदर उच्च हुन्छ। ग्रामीण क्षेत्रमा अपर्याप्त असन्तुलित आहारले गर्दा अधिकांश महिलाहरूको पोषण स्तर ज्यादै कम रहेको छ। यसको अलावा श्रमको वचत गर्ने साधन तथा सुविधाहरूको अभावमा कठिन शारीरिक परिश्रम, सानै उमेरदेखि लगातार बच्चा जन्माउनु, स्वास्थ्य उपचार तथा मातृ शिशु सेवाको अपर्याप्त सुविधा आदिले गर्दा नेपाली महिलाहरूको मातृ मृत्युदर निकै बढी भएको पाइन्छ। साथै शिशु मृत्युदर सबैभन्दा बढी हुने देशहरूमध्ये नेपाल पनि एक हो।

नेपालमा शिशु मृत्युदरलाई मृत्युदरको एक महत्त्वपूर्ण रूपमा लिएको छ। यसले कुनै देश तथा समाजको स्वास्थ्य सुविधाको अवस्था एवं सामाजिक तथा आर्थिक विकासको स्तर पहिचान गराउँछ। नेपालको सन्दर्भमा विभिन्न सर्वेक्षण तथा जनगणनाबाट प्राप्त तथ्याङ्कको आधारमा शिशु मृत्युदर प्रस्तुत गर्न सकिन्छ।

तालिका २. नेपालमा शिशु मृत्युदरको प्रवृत्ति (सन् १९७१-२००८)

क्र.सं.	लिङ्ग	अनुमान गरिएको वर्ष	शिशु मृत्युदर प्रतिहजारमा		
			पुरुष	महिला	जम्मा
१.	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, १९७४	१९७१			१७२
२.	जनसाङ्ख्यिक नमुना सर्वेक्षण, १९७६	१९७४-७५	१४१	१२३	१३३
३.	जनसाङ्ख्यिक नमुना सर्वेक्षण, १९७७	१९७६	१२८	१३८	१३४
४.	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, १९८५	१९७८	१४७	१४२	१४४
५.	न्यू एरा, १९८६	१९८१	१३६	१११	११७
६.	जनसाङ्ख्यिक नमुना सर्वेक्षण, १९८७	१९८६-८७	-	-	१०७
७.	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, १९९१	१९९१	९४	१०१	९७
८.	परिवार स्वास्थ्यय सर्वेक्षण, १९९७	१९९३-९६	-	-	७९
९.	नेपाल जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्यय सर्वेक्षण, २००६	२००६	-	-	४८
१०.	पपुलेसन रिफरेन्स सर्वेक्षण ब्यूरो, २००८	२००८	-	-	४८

Source: C.B.S., 1995, 2003 and PRB 2004.

नेपालमा शिशु मृत्युदरको प्रवृत्ति घट्दो देखिन्छ। सन् १९७१ मा १७२ प्रतिहजार रहेको शिशु मृत्युदर सन् १९८१ मा ११७ प्रतिहजार, सन् १९९१ मा ९७ प्रतिहजार र सन् २००१ मा ६४ प्रतिहजारमा हुँदै २००८ सम्ममा ४८ प्रतिहजारमा आइपुगेको छ। यसरी विगत ३० वर्षमा शिशु मृत्युदरमा लगभग दुईतिहाइले कमी आएको देखिन्छ, तर हालसम्मको शिशु मृत्युदर सन्तोषप्रद भने छैन। किनकि यो दर हालसम्म विश्वका उच्च मृत्युदर भएको देशहरूकै हाराहारीमा पर्दछ। यसरी नेपालमा शिशु मृत्युदर बढी भएबाट र विभिन्न सामाजिक एवं धार्मिक मान्यताहरूको कारणले कम्तीमा ३ या ४ बच्चा र त्यसमा पनि प्रायः दुई छोरा भएपछि मात्र परिवार नियोजन गर्ने प्रवृत्ति रहेको हुँदा जन्मदर र कुल प्रजनन दर बढी हुन गएको छ। यसको प्रतिकूल असर आमाको स्वास्थ्यमा पनि पर्दछ।

नेपाली महिलाको कुल प्रजनन दर अर्थात् प्रजननको प्रवृत्तिलाई विभिन्न स्रोतहरूको आधारमा सन् १९७१ देखि २००६ सम्मको तथ्याङ्कलाई हेर्न सकिन्छ। जुन तलको तालिकाबाट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ।

तालिका ३. कुल प्रजनन दर नेपाल, सन् १९७१-२००६

क्र.सं.	स्रोत	वर्ष	कुल प्रजनन प्रतिमहिला
१.	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, १९७१	१९७१	६.३
२.	एन.सी.पी.एस., १९८१	१९८०-८१	६.३
३.	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, १९९१	१९९१	५.७
४.	नेपाल परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण, १९९६	१९९३-९५	४.६
५.	नेपाल जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २००१	१९९८-२०००	४.१
६.	केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २००१	२००१	३.८
७.	नेपाल जनसंख्या स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २००६	२००६	३.१

Source: CBS, 1995/2003, (NDHS), Demographic Health Survey 2007.

माथिको तालिकाबाट के स्पष्ट हुन्छ भने सन् १९७१ देखि १९८१ सम्म नेपालमा प्रजनन दर सबैभन्दा उच्च ६.३ प्रतिमहिला रहेको पाइन्छ। तर १९८१ मा ६.३ प्रतिमहिला रहेको प्रजनन दर १९९१ मा ५.६ मा आइपुगेकोले यस समयदेखि नेपालमा प्रजनन दर घट्ने क्रम सुरु भएको देखिन्छ। यसैगरी १९९६ मा सम्पन्न भएको परिवार स्वास्थ्य सर्वेक्षण (FHS 1996) कुल प्रजनन दर ४.६ प्रतिमहिला, २००१ को जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण (NDHS 2001) ले ४.१ र राष्ट्रिय जनसाङ्ख्यिक स्वास्थ्य सर्वेक्षण, २००६ (NDHS 2006) ले नेपालमा कुल प्रजनन दर ३.१ प्रतिमहिला रहेको देखाएको छ।

माथिका तथ्याङ्कबाट नेपालमा प्रजनन दर मन्द गतिमा भए पनि घट्न थालेको देखिन्छ। तर पनि यसबाट सन्तोष लिने ठाउँ भने देखिँदैन। किनभने यो दर संसारका उच्च प्रजनन रहेका अविकसित राष्ट्रहरूकै हाराहारीमा रहेको पाइन्छ। नेपालमा ४ दशक अघिदेखि जन्मदर घटाउने कार्यक्रमहरूको थालनी भएको परिप्रेक्ष्यमा हालसम्म पनि उच्च प्रजनन दर रहनुको मुख्य कारणहरूमा उच्च शिशु मृत्युदर, अशिक्षा, छोराको चाहना समाजमा महिलाको कमजोर स्थान र मागअनुसार परिवार नियोजनको सेवा तथा साधनहरू पुऱ्याउन नसकिनु आदिलाई लिन सकिन्छ। त्यसैले नेपाली महिलाहरूको स्वास्थ्य तथा कुल प्रजनन दरमा आवश्यक सुधार नभएसम्म श्रम शक्तिको प्रभावकारी परिचालनमा अवरोध हुनु स्वतः सिद्ध छ।

जबसम्म महिलाको अस्तित्व सीप र क्षमतालाई सहज रूपमा स्वीकार गरिँदैन तबसम्म काम गर्न चाहेर पनि महिलाले अनुमति पाउँदैनन् । समाजमा यस प्रकारको परिपाटीको अन्त नभएसम्म उत्पादन क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता बढ्न सक्तैन । त्यसैले देशको अर्थव्यवस्थामा महिलाहरूको योगदान तीनको श्रम शक्ति, आकार र सहभागिता निर्भर गर्दछ ।

तालिका ४. आर्थिक रूपमा सक्रिय जनसंख्या

क्र.सं.	पेशा क्षेत्र	१९९१			२००१		
		पुरुष	महिला	जम्मा	पुरुष	महिला	जम्मा
१.	कृषि तथा वन, क्षेत्र	७४.९	९०.५	८१.२	६०.२	७२.८	६५.२
२.	गैरकार्य क्षेत्र	२३.८	८.९	१७.८	३९.१	३९.५	३४.१

तालिका ५. महिला श्रमशक्ति सहभागिता दर

क्र.सं.	पेशागत क्षेत्र	१९८१ महिला	१९९१ महिला	२००१ महिला
१.	कृषि वन क्षेत्र	३६.४	४५.०	४८.१
२.	गैर कृषि क्षेत्र	१४.३	२०.०	३४.३

Source: Population Monograph, 2003, tab 18, 22, p. 239.

यसरी विभिन्न अवधिमा आर्थिक दृष्टिले सक्रिय महिला जनसंख्या बृद्धि भएको देखिन्छ भने श्रमशक्ति सहभागिता दरमा पनि बृद्धि भएको देखिन्छ । यस अवधिमा महिलाहरूको शैक्षिक स्तर र सामाजिक प्रतिष्ठानमा क्रमशः आएको सुधारका कारणबाट महिलाहरूको सहभागिता दरमा पनि बृद्धि ल्याउन सघाउ पुगेको कुरा स्पष्ट हुन आउँछ ।

नेपाली महिलाहरू परम्परागत कृषि क्षेत्रका साथै उद्योग, व्यापार र विभिन्न सरकारी तथा गैह्रसरकारी निकायहरूमा प्राविधिक, प्रशासनिक आदि सबै क्षेत्रमा कार्यरत छन् । यसका अतिरिक्त ग्रामीण नारीहरूले गृहिणीका रूपमा आफ्नो सम्पूर्ण समय र श्रम खेतीपाती तथा घरधन्डामा लगाई प्रदान गरिरहेको योगदान आर्थिक तथा मौद्रिक दृष्टिकोणले त्यस्तै महत्त्वपूर्ण रहेको छ । तर आर्थिक दृष्टिले सक्रिय महिलाहरूको मात्र मूल्याङ्कन गर्ने वर्तमान परिपाटीले गर्दा कुल राष्ट्रिय उत्पादनमा महिला सहभागितासम्बन्धी तथ्याङ्क निकै कम भएको देखिएको छ । अतः एकातिर आर्थिक दृष्टिकोणले क्रियाशील महिला शक्तिको उचित मूल्याङ्कन गर्न आवश्यक भएको छ भने अर्कोतर्फ विभिन्न तहका निर्णय प्रक्रिया तथा व्यवस्थापन पक्षमा र कृषि क्षेत्रतर्फ महिला वर्गको संलग्नता र सहभागिताको सीमित घेरालाई फराकिलो पार्न उत्तिकै आवश्यक छ । अन्यथा यसबाट महिलाहरूको उपयुक्त रोजगारीको अवसर र आय बृद्धिमा अवरोध उत्पन्न हुने स्वतः सिद्ध छ ।

महिलाहरूको सामाजिक एवं राजनैतिक स्तरको अर्को मापदण्ड कानुनी स्थिति हो । नेपालको संविधानले महिला र पुरुषलाई समान हक र समान अधिकार प्रदान गरेको छ । सामान्य कानुनी प्रयोगमा र सरकारी सेवा वा अन्य सार्वजनिक सेवाहरूको नियुक्तिमा समेत पुरुष र स्त्रीको भेदभाव नहुने व्यवस्था गरेको छ । खास गरेर मुलुकी ऐनको संशोधनले नेपाली महिलाहरूको विभिन्न गतिविधिमा तथा सम्पत्तिको हक सम्बन्धमा महत्त्वपूर्ण अधिकारहरू प्रदान गरेको छ ।

साथै सम्पूर्ण कानुनी व्यवसायिक आधारस्तम्भ हेर्ने हो भने पनि कानुनी व्यवसायी महिलाको प्रतिनिधित्व न्यून रहेको पाइन्छ । कानुनी व्यवसायी महिलाको

224 सामाजिक-आर्थिक विकासमा महिलाको भूमिका

सहभागिता हरेक क्षेत्रमा हुनुपर्दछ । साथै कानून व्यवसायी महिलालाई पेशाप्रति Motivation को लागि विशेष व्यवस्था पेशागत, तालिम, गोष्ठी, सेमिनार आदि गरिनु पर्दछ, जुन यथार्थमा कार्यान्वयनमा नआएकाले कानून व्यवसायी महिलाहरू पेशामा निरन्तरता दिनुको सट्टा बिस्तारै पलायन हुन बाध्य भइरहेका छन् । यस्तै स्थिति भोलिका दिनमा पनि न्यायालयमा महिलाको प्रतिनिधित्व भन्ने कम हुँदै जान्छ । यसरी महिलाहरूको स्थितिमा सुधार नहुनुमा विद्यमान सामाजिक तथा आर्थिक स्थिति, परम्परागत विभेद, अपर्याप्त तथा कागजी राजनतिक प्रतिबद्धता र पितृसत्तात्मक संस्कार समेत कारक तत्व बनेको छ । महिलाहरूको यथार्थ स्थितिका सम्बन्धमा देहायका तालिकाबाट अझ प्रष्ट हुन्छ, जुन यथार्थमा कार्यान्वयन मान भएको कानुनी व्यवसायी महिलाहरू पेशालाई निरन्तरतया दिनका सट्टा बिस्तारै पलायन हुन बाध्य भैरहेका छन् ।

तालिका ६. नेपालमा महिलाका समग्र स्थिति

क्र.सं.	क्षेत्र	आधार वर्ष	महिला प्रतिशत	पुरुष प्रतिशत
१.	जनसंख्या	सन् २००१	५०.४	४९.९६
२.	औसत आयु	सन् २००५	६२.९	६२.१
३.	साक्षरता दर	सन् २००५	४२.५	६५.१
४.	सक्रिय जनशक्ति	सन् २००७	७१.३	७३.३
५.	मन्त्रिपरिषद्मा मन्त्री	सन् २००८	१७	८३
६.	समग्र निजामती प्रशासन	सन् २००८	१०.८	८९.२
७.	संविधान सभासद	सन् २००८	३३	६७
८.	निजामती प्रशासनमा नीति निर्णय गर्ने तहमा	सन् २००८	५.३	९६.७
९.	जि.वि.स.	सन् २००८	६.०७	९५.०३
१०.	गा.वि.स.	सन् २००८	७.७	९२.३
११.	नगरपालिका	सन् २००२	१९.०५	८१.०५
१२.	प्रमुख जिल्ला अधिकारी	सन् २००२	०	१००
१३.	राजदूत	सन् २००५	०	१००
१४.	संवैधानिक अंग प्रमुख	सन् २००५	०	१००
१५.	संचार क्षेत्र	सन् २००५	१२	८८
१६.	शिक्षक	सन् २००५	१३.७	८६.३
१७.	विद्यार्थी भर्ना प्रा.वि. तहमा	सन् २००५	६४.४	७९.४
१८.	विद्यार्थी भर्ना मा.वि.	सन् २००५	१६.३	२५.३
१९.	त्रि.वि. तहमा भर्ना	सन् २००५	२४.९	७५.१
२०.	न्यायाधीस	सन् २००५	२.१	९७.९

स्रोत : श्याम श्रेष्ठ, नेपालको नयाँ संविधान तथा राज्य संरचना बहुआयामी चिन्तन र दृष्टिकोणहरू-२०६६, प्रकाशन साभा नेपाल, पृ. १२२-२३ ।

उपरोक्त तालिकाबाट पुरुषको तुलनामा महिलाहरू सबै क्षेत्रमा धेरै नै पछाडि परेको पाइन्छ । यसरी महिलाहरू पछाडि पर्नुको कारण पत्ता लगाई त्यसलाई समाधान गर्न राज्यले सार्थक पहल गर्नुपर्छ । कानून र नीति नियममात्र बनाएर महिला

सहभागितामा बृद्धि हुँदैन । त्यसैले राज्यले रणनीति अपनाएर जाहेर गरेका प्रतिबद्धतालाई व्यावहारिक रूपमा कार्यान्वयन गरिनु पर्दछ । यसरी महिलाहरूलाई कुनी पक्षमा पनि जागरुक तुल्याउन संविधानमा पाएका अधिकारहरूको पूर्ण उपयोग गर्न सक्ने वातावरण तयार गर्नु नितान्त आवश्यक छ ।

विशेष गरी परम्परागत रूपमा रहेको कानूनी व्यवस्थाले आम महिलाको मानव अधिकारलाई समेट्न सकेको छैन, महिलाको भूमिका केवल ethic of care अर्थात् घरपरिवार, समाज तथा संस्कृतिप्रति उत्तरदायी हुनुपर्छ नकि राज्य संचालनमा सहभागी हुनु भन्ने परम्परागत मान्यता नै प्रबल रहँदै आएको छ ।

राज्य संचालनमा सहभागिता हुन नसक्नुमा कानूनी प्रणाली पुरुष प्रधान रहेको र यसका प्रत्येक भाषा, शब्द, तर्क र संरचनामा पुरुष प्रधानका मूल्य मान्यताको मात्र पक्षपोषण र वकालत गरेको पाइन्छ । जसले सधैं formal equality अर्थात् कानूनको अगाडि समानता भन्ने कुरामा मात्र सीमित रहेको, महिला अधिकारलाई सुनिश्चित गर्न नसकेको तथा राजनैतिक, आर्थिक र सामाजिक लैङ्गिक समानता कायम गर्न नसकेको हुँदा feminist jurisprudence को विकास भएको हो । जसले महिला पुरुष एकै सिक्काका दुईपटा हुन् । घर, समाज र राज्यका महिलाको पुरुषसह समान मूल्य र मान्यता apex to the grassroots level सम्म समान रूपमा सहभागिता हुनुपर्ने कुरामा जोड दिन्छ, किनकि महिला पुरुष समाजका Part and parcel हुन् । यसका परिणामस्वरूप विश्वमा नै Women movement ले आफ्नो आकार लिएको पाइन्छ (पौड्याल र पराजुली २०६६) ।

त्यस्तै महिलाहरूलाई राजनैतिक अधिकारको उपयोगमा पनि समानता प्राप्त भएको छ । यस अनुरूप विभिन्न राजनैतिक क्षेत्रमा महिलाहरूको सहभागिता क्रमशः बृद्धि भइरहेको छ । तर पनि महिलाहरूमा रहेको अज्ञानता, अशिक्षा र नेपाली महिलाहरूको सामाजिक स्तर एवं मान्यता पुरुषहरूको दाँजोमा कम भएको वास्तविकताले गर्दा संविधानले प्रदान गरेको हक तथा अधिकारहरूको राम्रो उपयोग हुनसकेको छैन । अतः महिलाहरूलाई कानूनी पक्षमा पनि जागरुक तुल्याएर संविधानअनुसार पाएका अधिकारहरूको पूर्ण उपयोग गर्न सक्ने वातावरण तयार गर्नु नितान्त आवश्यक छ ।

उपर्युक्त केही प्रमुख सूचकहरूलाई केलाउँदा नेपाली महिलाहरूको सामाजिक तथा आर्थिक स्तरमा क्रमशः सुधार भइराखेको पाइन्छ, तापनि उल्लिखित विभिन्न कठिनाइहरूको कारण विकासको प्रत्येक क्षेत्रमा उनीहरूबाट सहभागिता हासिल गर्न सकेका छैनन् । नेपाल एक अल्पविकसित देश भएको, अधिकांश जनता ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने, कृषिमा आधारित अर्थव्यवस्थामा आश्रित रहेका, गरिबी, अज्ञानता र निरक्षरताको जस्ता समस्याहरूले अर्थव्यवस्थामा जरो गाडेको हुँदा यस किसिमको स्थिति जसलाई “गरिबीको चक्र” (Vicious Circle of Poverty) पनि भनिन्छ । यो सम्पूर्ण नेपाली समाजको समस्या हो तर पनि यसको बढी भार प्रायः महिलावर्गमा पर्न जाने हुँदा उनीहरूको सामाजिक तथा आर्थिक स्तर उठाउन विशेष प्रयासको आवश्यकता पर्दछ ।

खास गरेर महिलाहरू प्रतिफलका उपभोक्ता मात्र होइनन्, विकासका संवाहक पनि हुन् । महिलाको भूमिका घरभित्र मात्र सीमित राख्न सामाजिक गतिविधिबाट टाढा बनाउने, आर्थिक क्रियाकलापमा संलग्न नगराउने जस्ता संस्कारको समूल अन्त गरी महिला सशक्तीकरण करण एवं मूल प्रवाहीकरणको माध्यमद्वारा नीति निर्माणमा सहभागी

गराउँदै वर्तमान राजनीतिक पद्धति र शासनमा महिलाको स्वामित्व स्थापित गर्न जरुरी छ । सशस्त्र विरोध जनयुद्धमा महिला सहभागिता र महिलाले देखाएको साहस, शान्ति प्रक्रियालाई तात्त्विक निष्कर्षमा पुऱ्याउन देखाएको अग्रसरता र संविधान निर्माणमा भइसकेको व्यापक सहभागिताको उच्च सम्मान गर्दै लैङ्गिक समानताको पक्षमा प्राप्त उपलब्धिहरूलाई संस्थागत गर्ने, दिगो बनाउने नयाँ नेपालको प्राथमिक एजेन्डा हुनुपर्दछ । Women peace को Security सम्बन्धमा सुरक्षा परिषद्ले पारित गरेको Sexual Violence विरुद्ध प्रभावकारी कदम चाल्नको लागि पारित भएको प्रस्तावको कार्यान्वयनमा जुट्नु हाम्रो आजको आवश्यकता हो ।

अन्तमा, महिलाहरूको जीवन सुधार गर्ने सशक्तीकरण गर्ने, नेतृत्व विकास गर्ने, आर्थिक तथा सामाजिक रूपमा सक्षम बनाउनेजस्ता कुनै पनि कार्यक्रम कार्यान्वयन नभएकोले विकासले द्रुत गति लिनसकेको छैन । तसर्थ विकासका लागि गरिने तलदेखि माथिल्लो निकायसम्मको योजनामा महिला र पुरुषको उत्तिकै सहभागिता र निर्णायक भूमिकालाई जोड दिनुपर्छ । विकासका लागि योजना तर्जुमा गरिनु अगावै समस्याको पहिचान, योजना तयारी, कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, प्रतिफल वितरण, स्रोत र साधनमाथि नियन्त्रणजस्ता विषयहरूमा महिला र पुरुष दुवैको समान भूमिका, सहभागिता, निर्णायक हक र शक्तिसन्तुलन भएमा मात्र विकास कार्यले द्रुत गति लिन सक्छ । त्यसैले राष्ट्रिय विकासका लागि महिलावर्गको महत्त्वपूर्ण भूमिका स्पष्ट भएको छ ।

सन्दर्भ कृतिसूची

- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग १९९५ काठमाडौं ।
 न्यायदूत (द्वैमासिक). २०६६. असोज/कार्तिक, १०(४):१३, पृ. १३ ।
 राष्ट्रिय योजना आयोग आठौं, नवौं र दशौं योजना. काठमाडौं ।
 श्री ५ को सरकार. २०५९. आर्थिक सर्वेक्षण, २०५९-५९. अर्थ मन्त्रालय, काठमाडौं ।
 श्रेष्ठ, श्याम. २०५९. नेपालको नयाँ संविधान : नयाँ राज्य संरचना बहुआयामिक चिन्तन दृष्टिकोणहरू. एफो-नेपाल, काठमाडौं, पृष्ठ १२२ ।
 Acharya, M. and L.Bennet 1981. *The Status of Women in Nepal*. Vol. III, Part 9, CEDA, Kathmandu.
 Central Bureau of Statistic. 2003. *Population Monograph, 2004*, CBS, Kathmandu.
 Central Bureau of Statistics, 1995. *National Demographic Health Survey, 2007*, CBS, Kathmandu.
 Freedman, J. 2002. *Feminism*. Vira Books P. Ltd., New Delhi.
 UNFPA. 1997. *Gender Equality and Empowerment of Nepal*. UNFPA, Kathmandu.